

نقش اطلاعات تاریخی در شناخت حدیث

علی حسن بیگی - عضو هیأت علمی دانشگاه اراک

چکیده

اطلاعات تاریخی نقش عمده‌ای در شناخت درست احادیث دارد. بی‌توجهی به جغرافیای سخن گاهی موجب برداشت غلط از یک حدیث می‌شود و چه بسا پژوهشگر را به توجیحات دور و دراز بکشاند به‌خصوص آنکه پدیده جعل احادیث در قرون اولیه اسلام، زمینه خطا را فراهم کرده است. نویسنده در این نوشتار با آوردن نمونه‌هایی، نشان می‌دهد که سهم آگاهی تاریخی در فهم درست احادیث چیست.

تاریخ از جهات گوناگون در علم حدیث تأثیرگذار است که در این نوشتار به هفت مورد آن اشاره می‌شود.

شده سه نوع است:
۱- از معصومین علیهم‌السلام و یا صحابی گزارش شده است.

۲- شأن صدوری که از طرف دانشمندان ذکر شده، ولی قابل قبول نیست.

۳- شأن صدوری که ظن بر صحت آن داریم. در این قسمت به ذکر نمونه‌هایی می‌پردازیم که به خوبی لزوم توجه به شأن صدور روایات را مشخص می‌نماید:

«غیروا الشیب ولا تشبهوا بالیهود»
از امام علی علیه‌السلام درباره این سخن رسول

الف - جغرافیای سخن (شأن صدور)

توجه به جغرافیای سخن یا شأن صدور روایات کمک بسزایی در فهم صحیح روایات می‌نماید. به عبارت دیگر بی‌توجهی به شأن صدور گاه سبب ابهام روایات، بی‌معنا بودن آنها و اطلاق‌گیریهای نابجا می‌شود. نکته قابل تذکر این‌که شأن صدورهایی که ذکر

خدا ﷺ که پیری و سفیدی موی محاسن را با خضاب کردن تغییر دهید و خود را در خضاب نکردن به یهودیان شبیه نسازید سؤال شد. امام ﷺ در پاسخ فرمود: پیامبر ﷺ در زمانی این سخن را گفت که دینداران کم بودند، اما اکنون دامنه دین وسعت یافته و در این حال انسان، مختار است که خضاب کند یا نکند.^۱

«زُرْ غَباً تَزِدُّ حَبّاً»

ابوریه می‌نویسد، چون ابوهریره زیاد مزاحم اصحاب پیامبر ﷺ می‌شد. پیامبر ﷺ به خاطر ادب نمودن او فرمود: یک در میان دیدار کردن سبب افزایش محبت می‌گردد.^۲

«الفرار من الطاعون كالفرار من الزحف».

کسی از امام هفتم علیه السلام سؤال نمود: آیا در وقت طاعون جایز است از شهر خارج شوم؟ امام فرمودند: بله.

و گفت: برای ما از پیامبر ﷺ روایت نموده‌اند که پیامبر ﷺ فرموده است فرار از طاعون در حکم فرار (پشت نمودن) از جنگ است.

امام علیه السلام فرمود: این سخن پیامبر ﷺ در مورد مرزبانان کشور بوده است^۳ که اگر آنان بخواهند در وقت طاعون فرار کنند مرز از سربازان خالی می‌شود.

«من بشرنی بخروج آذار فله الجنة».

ابن عباس می‌گوید روزی پیامبر ﷺ به عده‌ای از اصحابش در مسجد قبا فرمود: اول کسی که بر شما وارد می‌شود بهشتی است. اصحاب چون این سخن را شنیدند گروهی از آنان برخاستند و از مسجد خارج شدند و هر یک دوست می‌داشتند مصداق سخن پیامبر ﷺ باشند و پیامبر ﷺ این را می‌دانست؛ لذا رو نمود به عده‌ای که در کنارش بودند و فرمود: بر شما جماعتی وارد می‌شوند در حالی که بر یکدیگر سبقت می‌گیرند. هر کس که مرا به تمام شدن ماه آذار بشارت دهد بهشت از آن اوست (از اهل بهشت است).

پس آن جمعیت بر پیامبر ﷺ وارد شدند و در میان آنها ابوذر بود. پیامبر ﷺ فرمود: در کدام یک از ماهای رومی به سر می‌بریم؟ ابوذر گفت: ماه آذار تمام شد.

پیامبر ﷺ فرمود: می‌دانستم، لیکن دوست می‌داشتم قوم من بدانند که تو از بهشتیان هستی.^۴

۱- نهج البلاغه، حکمت ۱۶.

۲- شیخ المفیره، ص ۵۹.

۳- وسائل الشیعه، ج ۲، ص ۶۴۶.

۴- معانی الاخبار، ص ۲۰۴-۲۰۵.

«انت و مالك لا بیک».

از امام صادق علیه السلام سؤال شد پدر چه مقدار می‌تواند از اموال فرزند خود بردارد؟ فرمود: در حال اضطرار به اندازه خوراکش، آن هم بدون زیاده‌روی.

راوی سؤال کرد: پس سخن پیامبر صلی الله علیه و آله چه می‌شود که فرمود: تو و اموات از آن پدرت هستی.

امام فرمود: جریان از این قرار بود که شخصی پدرش را به حضور پیامبر صلی الله علیه و آله آورد و گفت: ای پیامبر پدرم در مورد ارثیه مادرم به من ستم نموده است، پدر گفت: من آن ارثیه را خرج خود و فرزندم نمودم. اینجا بود که پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: تو و اموات از آن پدرت هستی. البته چیزی از آن اموال هم باقی نمانده بود. آیا پیامبر صلی الله علیه و آله پدر را به خاطر فرزند حبس می‌کرد؟^۱

ب - شناخت تصحیف در حدیث

جابر بن عبدالله انصاری گزارش می‌کند: «رمی ابی یوم الاحزاب علی اکحله، فکواه رسول الله صلی الله علیه و آله». ابی در جنگ احزاب تیر خورد، پیامبر صلی الله علیه و آله موضع جراحت را داغ نمود. لیکن محمد بن جعفر معروف به غندر کلمه ابی را به ابی تصحیف نموده است؟^۲ یعنی جابر می‌گوید پدرم در احزاب زخمی

شد، در حالی که پدر جابر در احد به شهادت می‌رسد و منظور از ابی، صحابی معروف پیامبر صلی الله علیه و آله ابی بن کعب است.

ج - شناخت تدلیس در سند

عفیر بن معدان نقل می‌کند که در مسجد شهر حمص عمر بن موسی بر ما وارد شد و ما دور او گرد آمدیم. او چنین می‌گفت: بر ما حدیث نمود شیخ صالح شما.

هنگامی که سخن او به درازا کشید به او گفتم: این شیخ صالح کیست، نام او را بیان کن تا بشناسیم.

او گفت: خالد بن معدان.

گفتم: در چه سالی او را ملاقات نمودی؟

گفت: در سال ۱۰۸.

گفتم: کجا او را دیدی؟

گفت: در جنگ ارمنیه.

گفتم: ای شیخ از خدا بترس و دروغ نگو.

خالد بن معدان در سال ۱۰۴ رحلت نمود و تو فکر می‌کنی چهار سال پس از رحلتش او را ملاقات کرده‌ای. اضافه بر این او در جنگ ارمنیه شرکت ننمود، بلکه در جنگ روم

۱- همان؛ وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۱۹۷.

۲- مصطلح الحدیث و علومه، ص ۲۳۳.

شرکت کرده بود.^۱

اصحاب امام کاظم علیه السلام یاد شده است. بنابراین هر جا حدیثی مشاهده شود که ابن جبلة مستقیماً از امام صادق علیه السلام روایت کرده حدیث مرسل خواهد بود.^۲

سفیان ثوری می‌گوید زمانی که راویان به دروغ روی می‌آوردند ما برای کشف دروغ آنان از تاریخ استفاده می‌کردیم.^۳

د - شناخت ارسال حدیث

۱- «علی بن ابراهیم عن ابیه... عن سلمة بن كهیل قال: سمعت علیاً یقول لشریح...»^۴

حدیث فوق مرسله است و وجه ارسالش این است که سلمة بن كهیل هفت سال بعد از شهادت امام علی علیه السلام به دنیا آمده است؛ لذا او نمی‌توانسته مستقیماً حدیث را از امام استماع کرده باشد.^۵

۲- «محمد بن احمد بن یحیی... عن عبدالله بن جبلة عن ابی عبدالله انه قال...»^۶

در سند این حدیث عبدالله بن جبلة مستقیماً از امام صادق علیه السلام روایت می‌کند و چون می‌دانیم که امام صادق علیه السلام در سال ۱۴۸ هجری رحلت کرده است و عبدالله بن جبلة در سال ۲۱۹ فوت کرده است فاصله این دو تاریخ ۷۱ سال است و نشان می‌دهد که عبدالله بن جبلة نمی‌تواند مستقیماً از امام صادق علیه السلام روایت کند؛ زیرا نه او را در شمار معمرین یاد کرده‌اند و نه در شمار اصحاب امام صادق علیه السلام، بلکه تنها فقط در شمار

ه - شناخت احادیث ساختگی

۱- «علی بن ابراهیم عن ابیه... عن ابی عبدالله علیه السلام قال: قال رسول الله صلی الله علیه و آله من كان یؤمن بالله و الیوم الآخر فلا یدخل الحمام الا بمئزر. من كان یؤمن بالله و الیوم الآخر فلا یرسل حلیته الی الحمام»^۷

پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: کسی که به خدا و روز قیامت ایمان دارد وارد حمام نشود مگر اینکه به خود لنگی آویخته باشد. هر کسی به خدا و روز جزا ایمان دارد همسر خویش را به حمام نفرستد.

اگر با تاریخ صدر اسلام و احادیث ابواب طهارت آشنا باشیم می‌دانیم که در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله در منطقه مدینه و مکه نه

۱- الکفایه، ص ۱۱۹.

۲- همان.

۳- الکافی، ج ۷، ص ۲۱۲.

۴- علل الحدیث، ص ۳.

۵- تهذیب، ج ۵، ص ۲۶۴.

۶- علل الحدیث، ص ۴.

۷- الکافی، ج ۶، ص ۲۹۷.

مستراحی بود و نه حامی و لذا برای بول کردن به پشت بامها می‌رفتند و یا کنار دیواری و پشت درختی پنهان می‌شدند و برای قضای حاجت به دره‌ها و خرابه‌ها و نخلستانهای متروکه می‌رفتند؛ لذا این رشته احادیث فریقین علیل و بی‌اعتبار است!^۱

ناگفته نماند، تاریخ می‌تواند راهی برای شناخت حدیث ساختگی باشد مشروط بر آنکه تاریخ مسلم باشد نه تاریخ اختلافی. به عبارت دیگر محکومات تاریخی می‌تواند معیاری برای تمیز حدیث ساختگی باشد به دو نمونه ذیل توجه کنید:

۱- قال النبی ﷺ: «لما اسرى بی‌الی السماء ادخلنی جبرئیل الجنّة فناولنی تفاحه فاكلتها فصارت نطفة فی صلبی فلما نزلت واقعت خدیجة فطاطمة من تلك النطفة»^۲.

پیامبر ﷺ می‌فرماید: در شب معراج جبرئیل مرا وارد بهشت نمود، بعد سیبی به من داد و من از آن سیب خوردم. بعد از معراج با خدیجه همبستر شدم و نطفه فاطمه ﷺ از آن سیب است.

ابن جوزی در ذیل این حدیث می‌نویسد: فاطمه ﷺ قبل از بعثت متولد شده است. پس بسنابر نظر ابن جوزی این حدیث ساختگی است؛ چرا که تولد فاطمه ﷺ قبل از بعثت است و جریان معراج مربوط به بعد

از بعثت است، ولی باید توجه کرد که تولد حضرت زهرا ﷺ قبل از بعثت از محکومات تاریخ نیست که بشود از آن ساختگی بودن حدیث فوق را نتیجه گرفت؛ چرا که در منابعی همچون کافی، مناقب ابن شهر آشوب، اثبات الوصیه و... تولد آن حضرت ﷺ در سال پنجم ذکر شده است.^۳

۲- «بعثت الیه (الامام الحسین ﷺ) ام سلمة انی اذکرک الله یا سیدی آن لا تخرج قال: و لم؟ قال: سمعت رسول الله یقول: یقتل الحسین ابنی بالعراق و اعطانی من التربة فی قارورة امرنی بحفظها و مراعاة ما فیها...»^۴.

ام سلمه به امام حسین ﷺ پیغام داد که به طرف عراق مرو، چون من از رسول خدا شنیدم که می‌گفت فرزندم حسین در عراق کشته می‌شود و یک شیشه خاک به من داد و فرمود آن را نگاه دارم و مراقب خاک در شیشه باشم.

۱- علل الحدیث، ص ۲۰. ابن جوزی در ذیل این حدیث (انما حرمت الحمام بغیر مئزر) می‌نویسد: «لم یدخل رسول الله حماماً قط و لا کان عندهم حمام». فوائد المجموعه، ص ۲۶ (حاشیه).

۲- الفوائد المجموعه، ۴۰۶.

۳- الصحیح من سیره النبی، ج ۱، ص ۱۲۲-۱۲۵.

۴- اثبات الوصیه، ص ۱۲۶، به نقل از سرگذشت کتاب شهید جاوید، ص ۳۹۸.

در اینجا شاید کسی بگوید واقدی فوت ام سلمه را در سال ۵۹ هجری ثبت نموده است؛^۱ لذا نمی‌تواند در هنگام خروج امام حسین (علیه السلام) (سال ۶۰ هجری) آن سخنان را گفته باشد؛ لذا حدیث فوق ساختگی است. در اینجا باید توجه نمود که افرادی همچون ابوحیان، ابن ابی‌خثیمه و ابونعیم فوت ام سلمه را بعد از جریان کربلا ثبت نموده‌اند.^۲

و - ممانعت از نتیجه‌گیری‌های غلط

۱- «قال سعد سمعت من جنید: أرسل الی ابوالحسن العسکری (علیه السلام) یأمرنی بقتل فارس بن حاتم القزوینی لعنه الله فقلت لا حتی اسمعه منه یقول لی ذلک یشافهنی به. قال فبعث الی فدعانی فصرت الیه فقال أمرک بقتل فارس بن حاتم... فضریته علی رأسه فسقط میتاً...»^۳

سعد می‌گوید از جنید شنیدم که می‌گفت امام علی النقی (علیه السلام) کسی را فرستاد که فارس بن حاتم را بکشم. من گفتم می‌بایست از دو لب ایشان مطلب را بشنوم؛ لذا حضرت به دنبال فرستاد. من خدمت ایشان رفتم. ایشان فرمود: من تو را امر می‌کنم به کشتن فارس بن حاتم، سپس مقداری پول برای تهیه اسلحه داد و من مأموریت را انجام دادم. سلطان حسین تابنده یکی از اقطاب صوفیه در دوره معاصر از حدیث فوق نتیجه

می‌گیرد که بزرگان صوفیه با امامان (علیهم السلام) در ارتباط بوده‌اند و نمونه‌اش حدیث فوق هست که جنید که یکی از بزرگان صوفیه بوده است مورد اعتماد امام (علیه السلام) می‌باشد.^۴

نکته‌ای که مورد غفلت قرار گرفته این است که جنیدی - که قاتل فارس بن حاتم بوده - غیر از جنید بغدادی است که یکی از اقطاب صوفیه در عصر خود بوده. شاهدش این است که مرحوم کلینی در کافی از حسین بن محمد اشعری نقل می‌کند که او می‌گفت: در زمان امام عسکری (علیه السلام) نامه می‌آمد که به جنید قاتل فارس مقداری کمک مالی داده شود تا وقتی که حضرت عسکری (علیه السلام) از دنیا رحلت نمود. بعد از رحلت امام عسکری (علیه السلام) از طرف حضرت حجت (عج) نامه آمد که در آن امر شده بود مقداری کمک مالی به ابی الحسن و رفیقش داده شود، ولی سخنی از جنید در نامه به میان نیامده بود. من از این قضیه غمگین شدم تا بعد معلوم شد که در آن موقع جنید از دنیا رفته بود؛ لذا حضرت امر به دادن کمک مالی به جنید نفرموده.^۵

- ۱- الاصابه، ج ۴، ص ۴۴۰، به نقل از سرگذشت کتاب شهید جاوید.
- ۲- سرگذشت کتاب شهید جاوید، ص ۴۰۲.
- ۳- رجال کثی، ص ۵۲۴ ح ۱۰۰۶.
- ۴- نایغه علم و عرفان، ص ۷۱-۷۰.
- ۵- الکافی، باب مولد الصاحب (علیه السلام) ح ۲۴؛ الارشاد، ج

از آنجا که فوت امام عسکری علیه السلام به اتفاق نظر مورخان در سال ۲۶۰ هجری قمری واقع شده است، فوت جنید باید در همان اوایل غیبت صغری (۲۶۰ بعد) باشد، در حالی که سال فوت جنید بغدادی (قطب صوفیه) را اصحاب تراجم ۲۹۷ یا ۲۹۸ ذکر نموده‌اند؛ پس روشن شد که جنید قاتل فارس بن حاتم که از اصحاب امام علیه السلام بوده با جنید بغدادی تطبیق پیدا نمی‌کند.

ز - شناخت ناسخ از منسوخ

«عن شداد بن اوس قال رسول الله صلی الله علیه و آله: افطر الحاجم والمحجوم».
 «عن ابن عباس: انّ النبی صلی الله علیه و آله احتجم وهو محرم صائم»^۱.

حدیث دوم ناسخ اولی است؛ چرا که شداد بن اوس در فتح مکه (سال هشتم هجرت) نقل می‌کند که شخصی روزه بود و حجامت می‌نمود. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: حجامت‌کننده و حجامت‌شونده افطار کنند، ولی ابن عباس در حجة الوداع (سال دهم هجرت) گزارش می‌کند که پیامبر صلی الله علیه و آله در حالی که روزه بود حجامت می‌کرد.

- ۱- اثبات الوصیه، ابوالحسن علی بن حسین مسعودی، قم، انتشارات انصاریان، ۱۴۱۷ق.
- ۲- الاصابة فی تمييز الصحابة، ابن حجر عسقلانی، قاهره، چاپخانه سعادت، ۱۳۲۸ق.
- ۳- تهذیب الاحکام، طوسی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۲۶ش.
- ۴- رجال الکئی، ابو عمرو محمد بن عمر کئی، تصحیح حسن مصطفوی، دانشگاه مشهد، ۱۳۲۸ش.
- ۵- سرگذشت کتاب شهید جاوید، اسنادی، قم، قدس، ۱۳۸۲ق.
- ۶- شیخ المظیرة، ابوری، لبنان، مؤسسة الاعلمی، بی تا.
- ۷- الصحیح من سیرة النبی (ص)، جعفر مرتضی العاملی، قم، انتشارات ۹ ۱۴۰۳ق.
- ۸- علل الحدیث، بهبودی، تهران، انتشارات سنا، ۱۳۷۸ش.
- ۹- القوائد المجموعة، شوکانی، لبنان، دارالکتب العربی، ۱۴۰۶ق.
- ۱۰- الکافی، کلینی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ق.
- ۱۱- الکافی، خطیب بغدادی، لبنان، دارالکتب العربی، ۱۴۰۵ق.
- ۱۲- مصطلح الحدیث و علومه، صبحی الصالح، قم، شریف الرضی، ۱۳۶۳ش.
- ۱۳- معانی الاخبار، صدوق، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱ش.
- ۱۴- نایفه علم و عرفان، تابنده، تهران، تابان، ۱۳۵۰ش.
- ۱۵- نهج البلاغه، سید رضی، قم، مؤسسة دار الهجرة، بی تا.
- ۱۶- وسائل الشیعه، حرّ عاملی، لبنان، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.

→ ۲، ص ۳۶۵-۳۶۶.

۱- المجموع فی شرح المهذب، ج ۶، ص ۳۵۱ (مخفی الدین ابن النوی، دارالفرق).

منابع و مأخذ